

מכון מופ"ת, בית הספר למחקר ופיתוח
בהכשרת עובדי חינוך
והוראה במכללות

האוניברסיטה העברית בירושלים
המרכז לחינוך יהודי ע"ש מלטון

הספרייה לחינוך יהודי ע"ש מיכאל רוזנק

היהודיה שלהם

מותר ואסור בעדויות על השואה

מאת

לילך ניישטט בורנשטיין

עורך: עודד וולקשטיין

פתח דבר: עמוס גולדברג

The Michael Rosenak Library for Jewish Education
The Melton Centre for Jewish Education The MOFET Institute
The Hebrew University of Jerusalem Research, Curriculum and Program
Development For Teacher Educators

Lilach Naishtat Bornstein
Their Jew: Right and Wrong in Holocaust Testimonies

העורך הראשי: ד"ר אשר שקדי, האוניברסיטה העברית בירושלים
עורכת שותפה: ד"ר יהודית שטיימן, מכון מופ"ת

הועדה האקדמית: פרופ' יונתן כהן - יושב ראש
ד"ר אילון אדלשטיין
ד"ר חנוך בן פזי
פרופ' זאב הרווי
ד"ר אבינועם רוזנק
ד"ר יהודית שטיימן
ד"ר אשר שקדי

הפקה: רכס פרויקטים חינוכיים בע"מ
עריכה לשונית: הילה שביט
עריכה גרפית: רחל שמיר

עשינו כמיטב יכולתנו לאתר את בעלי הזכויות של כל חומר ששולב בספר ממקומות חיצוניים. אנו מתנצלים על כל השמטה ו/או טעות. אם אלה יובאו לידיעתנו נפעל לתקן במהירות הבאות.

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר, כל חלק שהוא מספר זה. שימוש מסחרי, מכל סוג שהוא, בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מן המו"ל.

© הזכויות לקטעי הספרות והשירה שמורות ליוצרים ולאקו"ם.

© כל הזכויות שמורות למרכז מלטון ולמכון מופ"ת

מסת"ב 978-965-558-195-9 ISBN

יצא לאור בשנת תשס"ו-2016

תוכן העניינים

5.....	פתח דבר
7.....	מבוא
15.....	חלק ראשון
17.....	עיר אחת בלב
23.....	חדרים ימלאו
31.....	פעם דלתות
37.....	חלק שני
39.....	ריח גרמניה
45.....	שמיר ושית
55.....	הרהיטים שלנו
63.....	חוזר
69.....	חלק שלישי
71.....	האפשרי
81.....	מכתבים מהבית
89.....	כרוניקה
99.....	מספרת הסיפורים
109.....	חלק רביעי
111.....	בית במוזאון
119.....	צבר לעציץ
127.....	עדות
133.....	מכתב לידיד גרמני
139.....	חלק חמישי
141.....	ללמד שואה בישראל

151	משבר בכיתה.....
161	שתי כתות.....
189	עבור העדים.....
205	סוף דבר
209	נספח I: רשימת תמונות
	נספח II: מבחר תוצרים תרבותיים סביב דמותה ועדותה של
211	קרלה רוזה בלמגו גרמניה, 1986-2015.....
221	רשימה ביבליוגרפית

פתח דבר

הספר מגולל את סיפורה של קרלה רווה, ניצולת שואה מהעיר למגו שבגרמניה. לאחר המלחמה עלתה לארץ וקבעה את ביתה בטבעון. החל משנות ה-80 החלה קהילת בני למגו להתעניין בקרלה ובעדותה והפכה אותה לגיבורה מקומית: היא מוזמנת להרצות שם, ביתה הפך למוזאון ובית הספר המקומי נקרא על שמה. קרלה מצדה חשה מאוד נוח בעיר הולדתה ובמעמדה כגיבורת תרבות מקומית. כאן בארץ, לעומת זאת, היא נותרה אנונימית. כיצד מתאפשר הדבר? מה הם הכוחות התרבותיים, האידיאולוגיים והפסיכולוגיים אשר מייצרים את המציאות המורכבת הזו?

באמצעות כתיבה אתנוגרפית ואוטו-אתנוגרפית פורשת המחברת את סיפורה המדהים של קרלה, על שלל גווניו ותצריפיו המיוחדים ועל נקודות המבט הסותרות של כל השותפים לסיפור: קרלה עצמה, הכותבת, שותפה למסע הפקת הסרט על אודותיה, בני משפחתה של קרלה, בני העיר למגו ועוד.

כבר במבוא מכריזה הכותבת שהיא נוקטת גישה פרשנית של חשד ואמון בעת ובעונה אחת. ואכן נדמה שהיא מצאה את האיזון הנכון בין שני קטבים אלה. כתיבתה של ניישטט בורנשטיין מדויקת ועשירה, והיא מצליחה להעביר את הניואנסים הדקים ביותר, אשר מפיחים חיים בסיפור על כל מורכבויותיו.

זהו חיבור בעל ערך חינוכי ואקדמי רב, אשר כתוב בכישרון ספרותי ועיוני מעורר השראה. בכך הוא נבדל מספרים רבים אחרים, אשר גם אם מביעים רעיונות חדשניים ומקוריים, כתובים בשפה מסורבלת, מנוכרת ו"אקדמית". הספר שלפנינו נקרא בשטף אחד, והוא מגולל דרמה אנושית מרובת פנים וזוויות, אשר כל אחד מהם מקבל את ביטויו הראוי.

אנו מקבלים אפוא סיפור צבעוני, "מהחיים", של מעשה העדות, אשר נוגע ברבות מסוגיות היסוד הקשורות לזיכרון השואה בישראל ובגרמניה, ולקשר הכמעט-סימביוטי ביניהם. את הסיפור כולו, בעיקר לקראת סופו, מלוות הערות תאורטיות, היסטוריות ותרבותיות, אשר מציעות כיווני חשיבה מאירי עיניים להבנת חלקיו השונים.

ככזה, הספר מצליח לפרוץ את מעגל הקלישאות החבוטות והאידיאולוגיות בדבר זיכרון השואה בישראל, ומאפשר לקיים בין דפיו ובעקבות הקריאה בו דיון רענן בשאלות יסוד של זיכרון השואה ושל מעמד העדים והעדויות בתוכו. מכאן גם נובע ערכו החינוכי העצום. בתנועות מכחול עדינות מצוירת תמונת זיכרון רבת צבעים, גוונים ופרדוקסים, הפורמת את המבנים האידיאולוגיים ואת הנחות היסוד המלוות אותם בזיכרון השואה. זהו ספר שפותח את מה שהתרבות ההגמונית מבקשת לסגור.

ד"ר עמוס גולדברג

מבוא

הסיפור הזה הוא על עדות שנשתקה בעברית שנים רבות. האישה שבמרכזו שנויה במחלוקת: חייה מתחלקים בין ישראל לבין גרמניה, והיא מעוררת תגובות שונות מאוד וקיצוניות מאוד בשני חייה אלה. עדותה, שלא זכתה להתקבלות בישראל, תוצג כאן במטרה לחשוף את ההתנוות של החברה הישראלית בתפיסת העדויות, זכר השואה ואנשי העדות, ולשמש פלטפורמה לחשיבה על לימוד זכר השואה בישראל. היא לא תוצג כאן כדמות מופת, אף שכך תופסים אותה רבבות אנשים בגרמניה. תחת זאת אנסה לצייר אותה כאן במורכבותה האנושית.

פגשתי לראשונה את קרלה רווה בחורף 2009. כישרון הסיפור וכישרון החיים שלה עוררו בי התפעלות, קנאה והערצה. רציתי ללמוד ממנה איך להשתמש במלים באופן שייגע באנשים, שימצא קהל, שיחדור אל המציאות וישפיע עליה. איך הצליחה לשנות את גורלה כמו גם זיכרון של עיר שלמה באמצעות מלים? איך העזה לחזור לבית ילדותה הריק, לעשות לעצמה מקום ולמצוא נחמת-מעט? איך הגיעה למימוש אותה כמיהה לידידות, שגם אם נמחצה באכזריות במלחמה, קמה והתגשמה כבמטה-קסם עשרות שנים מאוחר יותר? בגיל שבו מרבית האנשים מתכנסים כדי להדביק ולהצדיק את שברי חייהם, העזה היא לפרוץ את הקווים האדומים שהקפידה עליהם כל כך, שמיררו את חייה. הקונפליקטים שרוחשים מתחת לפני השטח אינם מאפשרים קרקע יציבה: המתח בין הגרמנים לבין הישראלים ובתוך כל אחת מן הקהילות האלה הוא כמעט בלתי נסבל לפעמים. ולמרות זאת היא מצליחה למצוא איוון ולממש חיים שעונים על צרכיה העמוקים, חיים שבהם הקונפליקט הוא חומר הגלם והמהות. בתוך המתחים הבלתי ניתנים לאיחוי, הסיפורים

השונים, אי ההבנה הטרגית, ההסתייגויות וההאשמות, הטיוח והחשיפה - עומדת אישה בת שמונים ושמונה, פורחת.

איבדתי את אבי כשהייתי ילדה, אבא שהיה כל עולמי. מותו והיעדרו נאפפו בשתיקה מתוחה. והנה אישה שאינה חוששת לדבר על אבדן כל משפחתה, אבדן של בית, מולדת ושפה. לא הייתי צריכה להיזהר אתה. אדרבא, נראה היה ששאלותיי (מה בדיוק היה שם? איך את מרגישה עכשיו?) מאפשרות לה לחזור אל הטוב ואל הרע, לפרק את הכאב ולזקק ממנו תובנות. המסע בעקבות עדותה ארג לתוכו עוד נימי משמעות וממדים של זהות: חקרתי אותו כישראלית שנולדה לתוך הסכסוך היהודי-פלסטיני, כבת למהגרים שחיו הרחק משפת אמם, כמי שנשואה לבן של ניצולי שואה, כאם שילדיה בגרו, כבת קיבוץ שמעולם לא הבינה אנשים שמתגעגעים הביתה, כיוצרת המנסה לחולל שינוי, ככותבת הנעה בין האמנותי לאקדמי. יצאתי אל המסע מתוך רצון חשדני להבין לעומק את מניעיהם של הגרמנים באימוץ עדותה ודמותה של קרלה. אלא שבהמשך הדרך הודקרו לעיני דווקא הסיבות שבגללן לא זכתה עדותה להתקבלות בישראל. מה יש בעדותה ובדמותה שמקומם, מרתיע ומטריד ישראלים, בהם חלק מקוראי כתב היד הזה? מה הסיבות שבגללן נוצרת קרלה את עדותה בעברית? האם יש עוד עדויות שמושקקות מפני שאינן מתיישבות עם הנרטיב השולט בישראל? האם לא הגיע הזמן להקשיב גם להן?

דומה שזכות הדיבור על השואה לא ניתנה לכל במידה שווה: יש כאלה שזכותם רבה יותר משל אחרים. בראשם של בעלי הפריבילגיה עומדים ניצולי שואה ששרדו התנסויות קיצוניות, שהיו גיבורים, שסבלו. הם וההיסטוריונים. אינני היסטוריונית או מומחית לחקר השואה. בהכשרתי אני חוקרת ומלמדת ספרות, אמנות וחינוך. המסע המוצג כאן נערך בהמשך לעבודתי בעשור האחרון, שבה אני בוחנת פרשנויות של קבוצות לטקסטים שנויים במחלוקת באמצעות חקירה אתנוגרפית. חקירה זו אינה היסטורית, סוציולוגית, פסיכולוגית או פילוסופית, אף שיש בה תובנות רלוונטיות לתחומים האלה. כחוקרת ספרות הכלי העיקרי שבו השתמשתי הוא קשב עמוק לנימי המשמעות של הלשון. בניגוד לגישה המקובלת במחקר ההיסטורי של השואה, בחנתי את העדות ואת אירועי ההיגוד שלה כתופעה העומדת בפני עצמה ולא כמקור היסטורי, תוך התמקדות "במה שהטקסט

עושה, ולא רק במה שהוא אומר".¹ תעודות ומחקרים היסטוריים שימשו אותי כאן כדי להבין את הרקע לפרשנויות האישיות והקבוצתיות, בלי לבחון עד כמה אלה תואמות את מה שאירע. השימוש שעשיתי בעדויות הוא לצורך בירור שאלות כגון, "כיצד שקעה חוויית השואה בזיכרונם ובתודעתם של הנחקרים, וכיצד הם מספרים ומנחילים אותה לקהליהם השונים? מה היא לשון הדימויים של העדויות או הסיפורים ועל מה היא מעידה? על מה מסכימים בני הקבוצה ובאילו עניינים הם חלוקים בדעותיהם? כיצד הם ממשגים את חייהם?"² החקירה וההוראה שיוצגו כאן מתעמקות במכלול המשמעויות שמעלה זכר השואה, ומזהות בתוך כך את המשמעות הרלוונטית ואת ההזדמנות לפעולה.

איך הופך זיכרון פרטי של אישה אחת, שנחבא והודחק במשך עשרות שנים, להיסטוריה ציבורית ולזיכרון משותף?³ בחרתי להתמקד כאן בזיכרון לא כפי שהוא מוכתב על ידי המדינה ומוסדותיה, אלא בהיזכרות של יחידים ובעשייה חברתית-אזרחית. התבססתי על ההנחה כי הזיכרון הקולקטיבי מארגן את ההיסטוריה ואת הזיכרונות האישיים לפי מערכת הערכים והערכים של בני הקהילה הטווה אותו. בדקתי גם את אותם חלקים שאינם נכללים בזיכרון הקולקטיבי, את ה"יתר" בלב ההתנסות הטראומטית, החומק מייצוג.⁴ זכר השואה כפי שעוצב סביב עדותה של קרלה רווה בגרמניה, הוא דוגמה לזיכרון קולקטיבי שצמח באופן ספונטני ועממי, היסטוריה שהתגבשה באופן הדרגתי על ידי אנשים משולי הקהילה וממרכזה, מלומדים ושאינם מלומדים. התבססתי על נרטיבים שהופקו על ידי אנשים שרובם ככולם אינם פרשנים מקצועיים. סיפוריהם מתאפיינים בחוסר עיבוד, באינטראקציה מיידית עם סיפורים אחרים ובשימוש בחומרים אישיים. קרלה עצמה היא "אחרת" מובהקת משולי הקהילה: פליטה, בת מיעוט חברתי, דתי ולאומי, ובנוסף: אישה שלא רכשה השכלה פורמלית. יצאתי למסע מתוך היענות לקריאתו של פייר נורה, הטוען כי "הציווי להיסטוריה מקיף מעגל רחב מזה

1 גולדברג, 2012, עמ' 48.
 2 רוזן, 2004, עמ' 14. בגישה זו החוקר מרכזו בפרקטיקות ובפרוצדורות של טרנספורמציה וייצור משמעויות בעדויות, בעיקר דרך הלשון. ראו גם אצל טוקרסקה באקיר, תש"ע.
 3 Halbwachs, 1992. ביקורת על המושג "זיכרון קולקטיבי" ושימושו כיום ראו: Klein, 2000; Gedi & Elam 1992; Confino, 1997.
 4 Zerubavel, 1995: לה-קפרה, 2006; דודאי, 2010.

של ההיסטוריונים המקצועיים [...] אינטלקטואלים ולא-אינטלקטואלים, מלומדים ולא-מלומדים, אשר בעקבות קבוצות גזע ומיעוטים חברתיים חשים בצורך לצאת למסע חיפוש אחר מקורותיהם וזהויותיהם.⁵

גביית עדויות ניצולי שואה מתאפיינת על פי רוב במעורבות מינימלית של המראיין, מוגבלת לפגישה מרוכזת אחת ונתפסת כהצהרה המהווה חטיבה סגורה. בדרך זו העד מוצג כדמות יחידה ומבודדת, המגנה על ייחודיות עדותה ומפרשת אותה. בשנים האחרונות התפתח מודל אלטרנטיבי לגביית עדויות, המתאפיין בדיאלוגיות בין העד למראיין. ההתוודעות המשותפת מתמשכת על פני פגישות רבות, המתקיימות לאורך חודשים ושנים, ונערכות במגוון חללים ונסיבות. אלה כוללות חקירה ולימוד משותפים, גילוי פרטים מחייהם האישיים של שני המשתתפים והבניית ידע שאף אחד מהשניים לא היה יכול לצפות אותו מראש או להגיע אליו לבדו.⁶ שיתוף הפעולה שלי עם קרלה נערך במסגרת מודל כזה. במחקר נעתי בין מתודולוגיה הממוקדת בנחקרים לבין מתודולוגיה ביקורתית וכזו הממוקדת בעצמי. בבחינת עדותה של קרלה שילבתי בין "הרמנויטיקה של אמון" המבקשת לשחזר את המשמעויות שאליהן מכוונים הדוברים, לבין "הרמנויטיקה של חשד" המאתרת משמעויות נסתרות שהדוברים אינם ערים להן, כפי שאלה מוגדרות אצל פול ריקר. ניסיתי להתחקות אחר האופן שבו קרלה מבינה את העולם ולראות אותו דרך עיניה, אבל גם לאתר משמעויות סמויות שאינה יכולה או אינה מעוניינת לחשוף. התבססתי על כישורי חקר אינטואיטיביים מתוך קרבה, מעורבות ואמפתיה, ובמקביל הפעלתי את כישורי החקר האנליטיים מתוך יצירת מרחק, רפלקציה ובקרה.⁷

המתודה ששימשה אותי כאן פותחה במחקר קודם שבו בחנתי נרטיבים שנוצרו בשיח של קבוצת נשים שאינן פרשניות מקצועיות. כמו העדות של קרלה, גם הפואמה "קריסטבל" (1816) מאת ס"ט קולרידג' הולידה פרשנויות רבות, מגוונות וסותרות.⁸ טקסטים מפולשים ומגרים מעין אלה מערערים תפיסות מקובלות ומעוררים אצל הפרשנים צורך דחוף למשמע

5 נורה, 1993, עמ' 6.
 6 Ellis and Rawicki, 2013; Greenspan, 2010; Goldberg, 2010; Matthäus, 2010; Ricoeur, 1970; Ricoeur, 1981; שקרי, 2011.
 7 שקרי, 2011.
 8 גיישט-בורנשטיין, 2010; קולרידג', 2011; גיישט-בורנשטיין, יפורסם; Naishtat, Bornstein, Coming

אותם באמצעות גיוס כל המשאבים העומדים לרשותם. הכלים ששימשו אותי בבחינת עדותה של קרלה רווה לקוחים מתחום מחקר הספרות, המחקר הסוציו-תרבותי והמחקר האתנוגרפי. זה האחרון בוחן את אירועי הפרשנות תוך הדגשת תפקידה של הפרשנות בהבניית הזהות והאופנים שבהם היא מתפקדת כסגנון תרבותי. פרשנות השיח בין קרלה לביני הושפעה מתאוריות ופרקטיקות ספרותיות ופמיניסטיות. הפרשנות הפמיניסטית שוללת קריאה נאיבית או ניטרלית של טקסטים ובוחנת בביקורתיות את ההנחות הפרשניות העומדות בבסיסם. היא מזהה בטקסט את ההשתקות ומאירה בו עמדות חתרניות סמויות.⁹

במסע בעקבות עדותה אני מציעה את התובנות שלי כנמענת שלה נמסרה העדות בעברית, כאשר חינוך וכחוקרת שהתחקתה אחר הגרסאות השונות של השתיקה והעדות, מאז תום המלחמה ועד היום. ניסיתי לשמר את הממד הסיפורי מתוך מחשבה כי לסיפור יש תפקיד מרכזי בהשתלשלות האירועים המתוארת כאן. כישרונה של קרלה כמספרת סיפורים הניע את השינוי שהתחולל אצל בני למגו, אצל קרלה עצמה וגם אצלי. סיפור נשיאת העדות של קרלה רווה מבקש ללמוד על האתגרים שבפניהם ניצבים ניצולי שואה נושאי עדות, מורים ותלמידים בחברה הישראלית, ולבחון בתוך כך אפשרות של שינוי.

במשך שש שנים התעמקתי בסיפורה של קרלה רווה. מנובמבר 2009 עד אפריל 2013 הגעתי לביתה שבטבעון מדי חודש.¹⁰ המפגשים, שנמשכו חמש שעות בכל פעם, הוקדשו בעיקרם לראיונות עומק שנערכו במתכונת פתוחה. בפגישות היא הציגה בפניי תמונות ומסמכים, כמו גם את חללי החיים שבביתה, בבתי בני משפחתה, בחצר ובשכונה. חלק מהשיחות הוקלטו ותומללו וחלקן תועדו בכתב. לאורך התקופה ערכתי ראיונות עומק עם בניה, כלותיה, נכדיה, חבריה ומכריה. באפריל 2010 ערכתי אתה סדרה של עשר פגישות יומיומיות בסביבות חייה בישראל, כל אחת נמשכה שש עד שבע שעות: בשכונה, ברחוב, בבתים ובעסק המשפחתי.

9 וראו למשל אצל גבע, 2010; יורעלי וחוברותיה, 1999; שוחט, 2009; קוש-זוהר, 2003; לובין, 2003; Schibanoff, 1986; Fetterley, 1978; Abu-Lughod, 1991; Moi, 1989; Shechet, 2005; Ellis & Rawicki, 2013; Radway, 1984; Denzin, 1992.

10 למעט חודשי הקיץ, שאותם עשתה קרלה בגרמניה, וארבעה חודשים שעשיתי במסצ'וסטס, ארצות הברית, מינואר עד מאי 2011.

פגישות אלה תועדו בווידאו ותומללו. ביוני 2010 ובספטמבר 2011 נסעתי אתה לגרמניה וחייתי אתה בכל פעם במשך שבועיים בבית ילדותה בלמגו. בתקופת שהותנו המשותפת בלמגו סיירנו בסביבות חייה הגרמניות: בבית, בשכונה, בשוק, ברחוב, בבתיהם של מכריה, במוזאונים, בבתי הקברות, בבית הספר, בבית העירייה ובמפגשים שבהם נשאה עדות. גם הפגישות הללו תועדו בווידאו ותומללו. לאורך השנים ניהלתי התכתבות אינטנסיבית דרך המייל עם יורגן שפּלר, מנהל מוזאון "בית פרנקל" בגרמניה, ונפגשתי אתו בישראל ובגרמניה. הגעתי ללמגו שבגרמניה לתצפיות, לסורים, למפגשים ולראיונות בשנים 2010, 2011 ו-2013. בשנת 2011 ריאיינתי את צוות ותלמידי בית הספר מו"ר מכבים-רעות, שפתח אז בחילופי משלחות בני נוער עם למגו בגרמניה.¹¹ לאורך כל התקופה הזו ניהלתי יומן חוקרת, שבו תיעדתי את התרשמויותיי, שאלותיי ומחשבותיי. התעמקתי בספר האוטוביוגרפי שחיברה, במסמכים ארכיוניים, בספרות מחקר ובתוצרים התרבותיים המגוונים שנוצרו בעקבות עדותה בגרמניה (מבחר מהם מופיע בנספח). עיבוד החומר והכתיבה עצמה (בעברית ובאנגלית) נוצרו בתהליך מתמשך.

תודתי העמוקה נתונה לקרלה רווה על הידידות הנדיבה, על האומץ לבחון את חייה יחד וללמוד מתוכם ועל הרשות לתת לדברים פומבי. תודה מיוחדת ליורגן שפּלר, שיצר את הקשר בין שתינו, חלק אתי ידע עצום ואפשר לי גישה למכמני ההיסטוריה המקומית. שיתוף הפעולה אתו מילא אותי בהשראה ובתקווה. תודה מקרב לב לבנות ובני משפחת רווה על שיתוף הפעולה וגילוי הלב. תודתי נתונה להאנה פולמן זכרה לברכה ולחברי קהילת בני למגו, שחלקו אתי את סיפוריהם. תודה להנס-פטר לובקה על הידידות ארוכת השנים, על השותפות לדרך ועל מתן הרשות לפרסום התמונות. תודה למוזאון "בית פרנקל" ועובדיו על שיתוף הפעולה ההדוק ועל הרשות לפרסום המסמכים והתמונות. זכיתי בידידים חכמים, יקרים ונדיבים, מישראל, גרמניה וארצות הברית, שליוו אותי במסעי. על השיחות הפוריות, העידוד המתמשך

11 בלמגו ראייתי את יורגן שפּלר, האנה פולמן ז"ל, קלאוס פולמן ז"ל, דוריס אולשטיין, קארין זנונשמידט, ליול קושטיק-יאקובפויברורן, גרטרוד ואגנר, אנט פולאט-קלאסן, קריסטינה הלפלד, רנאטה צימרמן-גרוב, מרטין הומבורג, ריינר אוסטרמן, אנט פשקה-להמן ותלמידים מבית הספר המקיף קרלה רווה. בבית ספר מכבים רעות מו"ר ראייתי את נינה חנינא, אורית חדש, מוטי טלר וכן תלמידי כיתת י"ב לפני ואחרי שובם מלמגו.

והמשובים המעמיקים אני אסירת תודה לעפר ליפשיץ, עירית דקל, מיכאל ויינמן, בנימין רוזנדל, קארן רמלר, דבי איילון, דייוויד גלסברג, ארלן אווקיאן, ג'יל אירוויין, אילנה רוזן ורינה דודאי. תודה מקרב לב לשרון גבע שהובילה את קבוצת המחקר בנושא הוראת השואה, במסגרת המכון לחינוך מתקדם במכללת סמינר הקיבוצים. המפגשים במסגרת הקבוצה ומחוצה לה היו פוריים ומאתגרים, ופתחו לי שערים לנושא החדש. הערותיה המעמיקות של שרון ושל חברי הקבוצה סייעו לי מאוד בחידוד הטענות. תודה לאייל נווה, מנחה המחקר שלי בנושא הוראת עדויות על השואה במסגרת תכנית הפוסט-דוקטורט במכון מופ"ת, על עזרתו בכיסוס הפריזמות ההיסטורית והחינוכית. תודה לעודד וולקשטיין, שבעדינות ובכישרון ערך את כתב היד. תודה לרבקה קוטוק ולאריקה ברנשטיין על הסיוע בתרגום מגרמנית. תודה לסטודנטיות ולסטודנטים בקורס "ניצולי שואה והחברה הישראלית" במכללת סמינר הקיבוצים. תודה לחנוך בן-פזי על תרומתו המכרעת לגיבוש המחשבות. תודה לעמוס גולדברג, לקוראים האנונימיים של כתב היד ולאנשי ההוצאה, אשר שקדי ויהודית שטיימן, שהאמינו בכתב היד ותרמו מאוד לגיבושו. תודה למיכל בראור על הדיאלוג המפרה ועל הנדיבות בהתרת פרסום יצירתה בשער הספר. תודה ליחידת המחקר במכללת סמינר הקיבוצים על התמיכה בעריכת הספר. תודה לנשות רכס: לרוית אשל על הפקת הספר, להילה שביט על עריכה לשונית רגישה ולרחל שמיר על הזריזות והסבלנות בעימוד הספר. תודה מיוחדת לאישי, רוני בורנשטיין, על תמיכה שאין לה גבול, ולשלושת בנינו – גדעון, אלון ויונתן – על הסבלנות שגילו לאורך הדרך.

המאה ה-21, שבה דור ניצולי השואה הולך ונעלם, מעלה מחדש את השאלות: על מה מעידה העדות? מה נכלל בה? איך מפרשים מאזינים את דמותה ועדותה של ניצולת השואה? איך ניתן ליצור האזנה פעילה לעדות שיש בה אחריות, חקרנות ושותפות? איך מונחל ונתפס זכר השואה בגרמניה ובישראל היום? כיצד אפשר ללמוד טקסטים שנויים במחלוקת באופן רלוונטי וערכי? את דרכי ליוו מילותיה של שושנה פלמן: "בעידן העדות ההוראה חייבת גם היא להעיד, לחולל אירוע ולא להסתפק בהעברת ידע סביל, מידע מעובד וארוז לצריכה, ידוע מראש, שנתפס בשוגג כנתון... (ההוראה האמתית) מעוניינת לא רק במידע חדש, אלא, בראש ובראשונה,

ביכולתם של הנמענים לשנות את עצמם לאורו של המידע החדש".¹² לימוד
כזה מבקש לעורר כל אחת מאתנו לחולל שינוי בעולמה.